

עד מתי

הרב אברהם וסרמן

צדיק הוא הי כי נרוב אליו. בכל זאת לב רגיש מוצא עצמו לעיתים טרוד בשאלת 'צדיק ורע לו'. להלן דיון במקומה של תחושה זו, ובעיקר בדרכי ביטוייה הראויות, ואף האזכרות.

הקדמה

אחת השאלות המטרידות את המין האנושי היא שאלת הצדק הא-להי. כל אסון או צרה מעוררים בהכרח את הסובל ואת סביבתו להתמודד עם שאלה זו, שימיה כימי היות אדם על הארץ. קיץ כבר שאל "גדול עווני מנשוא... והיה כל מוצאי יהרגני"¹, כלומר, העונש אינו בהתאם למעשה ועלול להיות חמור יותר מהכוונה שהייתה בנתינתו. הקב"ה אף נענה לבקשתו ושם לו אות כדי שלא יהרגוהו. מאז הרבו לעסוק בשאלת 'צדיק ורע לו' – רשע וטוב לו', דוד מלכנו וירמיהו, חבקוק ואיוב ועוד רבים.

מטרת המאמר אינה לדון שוב בשאלה כבירה זו, אלא בשאלה שאולי תישמע לחלק מן הקוראים כנועזת (ואולי לחלק אתר כמיותרת): האם יש לנו זכות לשאול את הקב"ה על אודות מידת הצדק שלו? האם מותר לנו להקשות על הנהגתו את העולם?²

א. הגישה השוללת

כשאדם או חברה עוברים סבל מתמשך, חוזרת ועולה השאלה 'עד מתי? עד מתי נמשיך לסבול ולאבד חיים צעירים ויפים? למה הקב"ה לא אומר לצרותינו די ומושיע אותנו?³

1. בראשית ד יד

2. בנושא זה התחלתי לעסוק כבר לפני זמן רב, אך הסיבה שהניעה אותי להתחיל ולכתוב על אודותיה הייתה רצת איטה ואפרים צור הי"ד בטבת תשנ"ז. מאז אנו עוברים מדורי גיהנום רכים מספור, ושוחים כוסות תרעלה למכביר. בלוויות שהפכו להיות שגרת חיינו המיוסרים, נשמעות צעקות, קריאות ושאלות קשות. לכן סברתי שמן הראוי לעסוק בשאלה נכבדה זו, שעמנו למוד הסבל מתמודד עימה אלפי שנים.

3. סוגיה זו קשורה לסוגיית "הטחת דברים כלפי מעלה" הנדונה בברכות לא ע"כ-לב ע"א, שם מוזכרים משה, חנה ואלהיו שהצליחו בסגנון זה של תפילה, אבל האמורא הגדול לוי נענש על הטחת דברים כלפי מעלה (תענית כה ע"א). אולם אמירות מהסוג שנידונו במאמר

כששאלות כאלה באות לידי ביטוי מפורש, יש האומרים בתגובה, שאסור לשאול שאלות ואין לנו זכות להפנות אותן כלפי הבורא שהוא אמת ומשפטו אמת. לעיתים, בהספדים לאחר מוות טרגי, מרגיש הספדן צורך לומר שאין אנו שואלים שאלות, אלא מאמינים שכך היה צריך להיות. הנחת היסוד שלהם היא, שהאמונה סותרת את הזכות לשאול, ומי שמאמין באמת – לא שואל שאלות. השאלה, לדעתם, היא ביטוי לחולשת האמונה, ולכן לפי תפיסה זו איננו רשאים לשאול.

ציטוט רווח הוא הפסוק בישעיהו "כי לא מחשבותי מחשבותיכם ולא דרכיכם דרכי... כי כאשר גבהו שמים מארץ כן גבהו דרכי מדרכיכם ומחשבותי ממחשבותיכם"⁴, וכן תשובת ה' לאיוב "איפה היית ביסדי ארץ, הגד אם ידעת בינה" והמשך הפרקים שם לח-לט⁵.

מרבים לצטט גם את הפסוק "המשכיל בעת ההיא ידום"⁶, והפסוק "וידום אהרון"⁷ ודברי חז"ל עליו – "קיבל שכר על שתיקתו ומה שכר קיבל? שנתייחד הדיבור עמו, שנאמרה לו לברו פרשת שתויי יין"⁸.

כך גם דברי חז"ל "חוקה חקקתי, גזרה גזרתי, אי אתה רשאי להרהר אחריה"⁹, שנאמרו במקורם על אודות אי-יכולתנו להבין את מצוות פרה אדומה. גמרא נוספת שמרבים להשתמש בה היא "אמר (משה) לפניו: הראיתני תורתו (של רבי עקיבא), הראיני שכרו. אמר לו: חזור לאחוריך. חזר לאחוריו, ראה ששוקלין בשרו במקולין (הרומאים הרגוהו על קידוש-השם). אמר לפניו: רבש"ע, זו תורה וזו שכרה? אמר לו: שתוק, כך עלה במחשבה לפניי"^{10, 11}.

תגובה אחרת לשאלות אלה היא אמירה שאנו לא יודעים מהו טוב ורק ה' יודע. לכן מה שנראה לנו רע – אינו אלא טוב שאיננו מבינים. שני משלים רווחים להסביר את אי-הבנתנו בהנהגת ה' בעולם: משל הזיטה ומשל השטיח.

מתונות יחסית להטחת דברים בסגנון "ואתה הסבות את ליבם אהונית" (מלכים א' י"ז), או "ותתפלל על ה'" של הנה, או "עלית וישבת כמרום, ואין אתה מרחם על בניך", שאמר לוי. הגמרא (תענית שם) אומרת בעקבות מעשהו של לוי "לעולם אל יטיח אדם דברים כלפי מעלה, שהרי אדם גדול הטיח דברים כלפי מעלה ואיטלע (נעשה צולע)".

4. ישעיה נה ט

5. עיין למשל מאמר "קול דודי דופק" להגרי"ד סלוביצי'יק בפרק "איוב" (הוצאת מוסד הרב קוק עמ' 75), והקדמתו של הרב בנימין שצ'רנסקי מנהל מוסדות בית יעקב לספר "שבר בת עמי" (תוה ברונשטיין, ירושלים תשס"ב).

6. עמוס ד

7. ויקרא יג

8. ויקרא רבה פרשה יב ב

9. רש"י ריש חוקת, ע"פ תנחומא.

10. מנחות כט ע"ב

11. ראה למשל דברי הארמור"ר מסלוניס בקונטרס "ההרוגה עליך", שבר בת עמי (הנ"ל) עמ' 16.

משל החיטה – הרואה את האיכר זורע חיטים טובות למאכל באדמה והן נרקבות שם – תמה מדוע הוא משחית פרי ראוי למאכל? אבל לימים יתכונן ויראה שהשרה מצמיח תבואה רבה פי כמה וכמה מהגרעינים שנזרעו, ולכן מעשהו מוצדק. כך גם כשהקב"ה משחית את מעשי ידיו הגאים, אין אנו רואים צדיין מה יצמח מזה, ולימים נדע איוו חשיכות הייתה לזריעה זו. כך כביכול אמר הקב"ה למשה רבנו "וראית את אחורי לפני לא יראו"¹², כלומר – לא תוכל להבין את מעשיי ברגע עשייתם אלא רק לאחר מעשה.

משל השטיח – המתכונן באורגי השטיח ורואה את צידו האחורי אינו רואה אלא בליל וערכוב של חוטים מסובכים זה בזה, אבל לכשיהפכו את השטיח וייראו פניו – יבין כמה נאה הייתה מלאכת האורג. אף משל זה נחלה בדברי הכתוב הנ"ל, ומפרשו שכרגע רואים רק את אחורי השטיח ולא את פניו¹³. תפיסה זו נוטלת מאיתנו את שיקול הדעת וההבחנה בין טוב לרע, לפחות כשמדובר בהנהגת ה' את עולמו.

ב. הזכות לשאול והיכולת להבחין

לעומת המקורות הנ"ל, עיון בתנ"ך ובדברי חכמינו מראה, ששאלה זו – כמו שאלות אחרות – לגיטימית בהחלט. בתחנון שאותו אומרים כמעט כל יום, אנחנו מצטטים פסוק בתהלים¹⁴: "ונפשי נבהלה מאוד, ואתה ה' עד מתי?" כלומר, עד מתי תשאיר אותי (המתפלל) במצב בו נפשו מבוהלת?

בשיר של יום רביעי אנו אומרים, בעקבות הלויים בבית המקדש "עד מתי רשעים יעלוזו?"¹⁵. יש לנו הבחנה ברורה בין צדיק לרשע, וגם ידיעה מוסרית ומסורתית שלצדיק ראוי להיות טוב. כרגע, הרשע שמח בעליונותו על הצדיק. הנוסח "עד מתי" מורה שאנו יודעים שזה מצב חולף שראוי להשתנות ועתיד להשתנות, ואף על פי כן שואלים – "עד מתי?"

במזמור על חורבן הבית אנחנו אומרים "א-להים, באו גוים בנחלתך"¹⁶. בנבואת ירמיהו כבר נאמר לנו מדוע בא החורבן, ומקובל עלינו שיש להצדיק את דינו של שופט כל הארץ. בכל זאת אנו שואלים: "עד מה ה' האנף לנצח, תבער

12. שמות לג כג

13. מפורסם גם הסיפור על אורות אשה שרצתה להבין מדוע נפטר בנה התינוק שהיה רק בן שנתיים. הבעש"ט הראה לה שהייתה זו נשמת קרוש אחד, שהייתה צריכה להתגלגל לעזה"ז כדי לתקן מה שפגמה כשניקה חלב נוכרית במשך שנתיים (אליעזר שטיינמן, באר החסידות ספר הבעש"ט עמ' 208).

14. תהלים וד

15. תהלים צד ג

16. תהלים עט א

כמו אש קנאתך? ¹⁷ במלים אחרות: גם לגבי קנאת ה' המובנת לנו אנו מבקשים לדעת מה הגבולות.

בכתבי הקודש נמצא אפילו ביטויים קשים יותר, עד שאילו היה מי מאיתנו היה אומר אותם בלא שהיה לזה תקדים – יש לחשוש שהיו דנים אותו ככופר. דוד שואל "למה שכחתי למה קודר אתהלך בלחץ אויב? ¹⁸ אף-על-פי שכולנו יודעים שאין שכחה לפני ה'! או "כי עליך הורגנו כל היום, נחשבנו כצאן טבחה, עורה למה תישן ה'? הקיצצה אל תזנח לנצח! ¹⁹.

לא רק דוד. גם מלאכי מרום שואלים שאלות, כפי שמסופר על שעת הריגת ר' עקיבא שבה שאלו המלאכים: "זו תורה וזו שכרה? ^{20, 21}

ממילא נמצאנו למדים שכוח השיפוט שלנו בין טוב לרע, והיכולת להבחין בין צרה לישועה, מוצקים ואמינים ואין לשבש את המערכות בטענות ומשלים שמקומם יתבאר בהמשך.

בכלל, שאלות לגבי הנהגת ה' בעולמו קיימות כבר מימי אברהם אבינו ששאל "השופט כל הארץ לא יעשה משפט?"

אלא שכאן יש לשאול – וכי השואלים אינם יודעים שהצור תמים פעלו? דוגמאות ותקדימים מצאנו, וסיבתם טרם מצאנו.

ג. שאלות לכתחילה או בדיעבד

במבט ראשון היה ניתן לומר שהרשות הנתונה בידינו לשאול, באה מתוך ויתור למצב קשה של צער, בכחינת "אין אדם נתפס על צערו". אך קשה לומר כן, שהרי מדובר בגדולי עולם ששאלו, ואף המלאכים, כמובא לעיל. מכאן ניתן להסיק לכאורה שאף לכתחילה ראוי לשאול. עתה קשה שבעתים – מהי סיבת הדבר?

תשובה לדבר: יש להבחין בין שאלות שהן דבר נכון ואפילו רצוי, לבין הסקת מסקנות. השאלות יוצאות מנקודת הנחה שהקב"ה טוב ואמיתי, ולכן מה שנראה לנו רע ומעוות לא יכול לצאת ממנו. גם אם כרגע יש צורך בעונש הכרוך בהופעה של רוע ואכזריות, לא יכול להיות לו קיום תמידי. דווקא השאלה מראה שאנו מאמינים שהקב"ה צדיק וישר ואין עוול בהנהגת עולמו. לו היינו מקבלים את המצב הרע ואת מה שנראה לנו כאי-צדק בתור נתון שאין להתווכח אתו – היינו נופלים בפת הכפירה והסילוף כלפי הבורא, ומייחסים לו רוע ואכזריות,

17. שם שם ה

18. תהלים מב י

19. שם מד כד

20. ברכות סא ב

21. ביטוי זה חוזר גם בדורות מאוחרים יותר, בפיוט "אלה אזכרה" שאותו אומרים אשכנזים במוסף של יום כיפור: "שרפי מעלה צעקו במרה: זו תורה וזו שכרה?"

ח"ו. כשאנו מפנים כלפי מעלה את השאלה "עד מתי?" אנחנו מביעים בכך את אמונתנו שה' מעוניין בביטול הרע, בגאולת ישראל ובכבודם, אלא שיש מעכבים בדרך, והם מעשי בני אדם הרעים שראויים לעונש. ואולם אם אנו כה בטוחים בצדקת משפטי ה', שוב קשה לכאורה מה מטרת השאלה?

ראוי לשים לב לעובדה שגם הקב"ה משתמש במטבע לשון זו כלפי התוטאים ואומר למשה "עד מתי לעדה הרעה הזאת?"²². ברור לנו שלקב"ה אין בעיה לדעת עד מתי. משמעות הביטוי היא, שהמצב בלתי נסבל ויש לשנות אותו. שם אמנם השינוי מופיע מיד, כשהקב"ה מעניש את דור המדבר.

שאלה זו היא משאלה!

להבדיל, גם כשאנו שואלים 'עד מתי', אין זו שאלת אינפורמציה. אנחנו מביעים את תחושתנו הנחרצת שהמצב הוא בלתי נסבל, ואת משאלתנו לשינויו. לפעמים אנחנו משתמשים בביטויים אחרים שהעיקרון בהם דומה, כמו הבקשה שישוב חרון אף ה' מעצמו ומארצו ונחלתו. כלומר, בקשה להופעת מידת הרהמים במקום מידת הדין השולטת כעת. כל זה כאמור, מתוך האמונה והידיעה שלנו שהקב"ה טוב לכל וכוודאי רוצה בטובתנו. הסבר זה נכון גם לגבי השאלות "למה תישן?" או "למה שכחתני?" ודומות להן. המצב הוא כאילו ה' שכח אותנו, או שכביכול הוא ישן כיוון שלא רואים את התערבותו במציאות. למרות שאנו יודעים שזו התעלמות מכוונת, בכל זאת, הבעת הבקשה לשינוי המצב חשובה ועקרונית, כמו כל תפילה שמביעה רצון לשיפור ולתיקון. יש לזכור שאחד מתפקידיה של התפילה הוא להגביר את הרצון שלנו ולשנות אותנו, כדי שנהיה ראויים לאותו שיפור²³.

תפקיד נוסף לתפילה ולבקשה הוא להביע בעולם הזה את הרצון לשלמות. רק כשיש בעולם מי שרוצה בשלמות – יש טעם וסיבה להופעתה. רק כשאנו מביעים את ביטחוננו הגמור בצדק, בטוב ובגאולה שמוכרחים להופיע, ולא מתייאשים מהם למרות הקשיים – אנו מראים שיש כתובת שתקבל אותם ולמענה ראוי שיבואו, גם אם כרגע הם מתמהמהים.

ד. שאלות פסולות

לא ניתן להתעלם מהבעיות והסכנות המתעוררות משאלות כלפי שמיא. כדי לעמוד עליהן נציין בקטע אחד במשנה, בגמרא ובמפרשים.

יוחנן כהן גדול העביר הודיות המעשר. אף הוא בטל את המעוררים ואת הנוקפים...
מעשר שני פ"ה מט"ד

22. במדבר יד כז

23. עולת ראייה ענייני תפילה עמ' יב אות ה, שם עמ' טו א-ב

והגמרא במסכת סוטה מפרשת:

מאי מעוררים? אמר רחבה: בכל יום ויום שהיו עומדים לויים על דוכן ואומרים: "עורה למה תישן ה'", אמר להן: וכי יש שינה לפני המקום? והלא כבר נאמר: הנה לא ינום ולא יישן שומר ישראל!²⁴ אלא בזמן שישראל שרויים בצער ועובדי כוכבים בנחת ושלוה, לכך נאמר עורה למה תישן ה'.

הפסוק "עורה למה תישן ה'" היה חלק מהאמירה הקבועה של הלויים בזמן הקרבת התמיד בימי בית שני. לאומרי הפסוק היה כינוי – "המעוררים", ומכאן שהם היו קבוצה ידועה ומפורסמת. כך היה עד שבא יוחנן כהן גדול וביטל מנהג זה. הוא עצמו הקשה ללויים את הסתירה בין פסוק זה לפסוק "הנה לא ינום ולא יישן שומר ישראל"! תירוצו על כך היה, שהפסוק "עורה למה תישן" נאמר בזמן שישראל שרויים בצער ועובדי כוכבים בנחת ובשלווה. לדעתו, בתקופה ההיא המצב לא היה חמור עד כדי שיאמרו שאלת-תלונה זו, שהרי בית-המקדש השני היה בנוי וישראל ישבו על אדמתם²⁵. ייתכן שהלויים המשיכו מנהג שהיה מראשית ימי בית-שני. אז היה מצב היהודים קשה במיוחד, והגויים הציקו להם מאוד. אמנם מסתבר שאף הם ראו שהשתנו הזמנים אבל כנראה סברו שכיוון שעדיין אין המצב טוב דיו – לא הגענו לגדולתנו של ימי בית ראשון – אין סיבה לבטל אמירה זו, ובא יוחנן כהן גדול וביטלה.

הדבר מתברר יותר לדעת הרמב"ם, האומר בהקדמחו לסדר זרעים²⁶ שיוחנן זה הוא המוזכר בתפילת על-הנסים, ולדבריו מוכן מדוע ביטל את אמירת המעוררים, שהרי לאחר מרד החשמונאים ישראל שוחררו מעול מלכות יוון, וכעת רואים את נפלאות ה' ואין יותר לשאול "למה תישן?" שהרי ה' הקיץ כגיבור מתרונון מייך²⁷. כלומר, כיוון שנשתנו הזמנים, יש להתאים את אמירתנו למציאות. וגם אם עדיין המציאות אינה מושלמת – לא על כל שאיפה שאינה מתממשת ניתן לצעוק בצורה כה חריפה "למה תישן!", גם כשהיא שאיפה נכונה וחשובה. בפירושו למשנה מסביר הרמב"ם את ביטול המעוררים באופן אחר:

ומעוררים הם הלויים שהיו אומרים בכל יום בשעת קריאת השיר על הקרבן: עורה למה תישן ה', והוא שיתקם מזה וציוה שלא לאמור עוד. לפי שהם היו אומרים זה הפסוק כאילו היו מדברים עם השי"ת, והיו צועקים אליו בזה הפסוק וזה מה שאינו ראוי לעשות ולומר כלפי השי"ת. מעשר שני שם

24. תהלים קכ"ד

25. על-פי מהרש"א בחידושי אגדות שם.

26. העניין השישי

27. על-פי תהלים ע"ח סה

מדבריו עולה, שלא ראוי להשתמש בביטויים כאלה כלפי שמיא. אבל הדבר סותר לכאורה את הכתוב עצמו שמשתמש בלשון זו! כך הקשו עליו מהרש"א ועוד מפרשים. תפארת-ישראל²⁸ מתרץ, שפסוקי התורה וגם הכתובים נכתבו בלשון בני-אדם, אבל אין להשתמש בביטויים כאלה כשאנו פונים לה', "אמנם הם היו צועקים בשירם מאמר זה והוא זלוול בכבוד שמים". כלומר, ניתן לומר פרקי תהלים אלה, ולהבין שיש סגנון הפילה כזה שהתורה עצמה דיברה בו לפי לשוננו, אבל לא שאנו ביזמתנו פונים כך לה'. לפי דבריו סגנון של צעקות ובו פנייה בוטה כלפי שמיא מהווה זלוול בכבוד שמים, ואסור לעשות כן.

אמנם בפירוש תוספות חרשים²⁹ מסביר באופן אחר, ולדעתו יש להבחין בין מי שמצטט רק את הפסוק בלא הקשרו, שאסור, לבין מי שאומר את כל המזמור. עינן במזמור מד בתהלים, שהוא מקור דברי המעוררים, מראה שהקשר חשוב במיוחד. ראשיתו של פרק זה בתיאור גדולת ה' ונפלאותיו, ועזרתו העצומה לנו בהורשת גויי הארץ בתקופת יהושע והבאים אחריו. הפסוקים מלאי-אמונה שלא החרב הושיעה אלא "ימינך זרועך ואור פניך כי רציתם" ! אח"כ מחוארת תקופה קשה של כישלונות וקבלת הדין "כל זאת באתנו ולא שכחנוך ולא שיקרנו בכריתך". רק בסוף באה הקריאה-תמיהה-זעקה "עורה למה תישן" וכו'. לדבריו ניתן להשתמש בביטויים כאלה, אך רק בתוך הקשרם הרחב המשאיר אותם בתחום האמונה וקבלת הדין, ולא בהתרסה מתרחקת. גם מכאן נשמעת שלילת צעקות התלושות מהקשר כולל של אמונה, הודאה על העבר וקבלת הדין – הצריכות להקדים את הזעקה.

סיכום דעות אלה מורה על שלוש מגבלות חשובות בפנייה כלפי שמיא:

- א. לא להשתמש בלשון חיזוי אלא בשאלה.
- ב. לא לנסח משפטים משלנו אלא לצטט מכחבי הקודש וגם זאת לא בצעקה כלפי שמיא.
- ג. לכלול עם אמירה זו אמירות המבטאות את האמונה המבוססת בהשגחת ה' וטובו.

ה. 'עוד מתי' של הרבי מחב"ד³⁰

בשנת תשמ"ז קרא הרבי מליובאוויטש לצעוק 'עוד מתי?³¹ הייתה זו הנהגה שיצרה מפנה חשוב מאוד בהגדרת היחס של החסידים למצב בגלות. למעשה הרבי הכריע בהנהגתו זו, שאין בעיה לדרוש מציבור לבקש בלשון שאלה שיש

28. מעשר שני שם

29. שם שם

30. על-פי שיתות הרבי מליובאוויטש חלק ו, מצוטט בספר "שערי-גאולה" עמ' פב.

31. יש לעיין בשאלה איך הסביר הרבי את עניין ביטול המעוררים, שכן לפי כל הפירושים שהובאו בפרק הקודם, אין מקום לצעקה מסוג זה. ייתכן שהרבי מבחין בין "עורה למה תישן" שהוא גם לשון דרישה "עורה!", ובין לשון שכולה שאלה "עוד מתי?"

בה צליל של טענה כלפי שמיא. צעקה זו הינה הכעת משאלה, כפי שהוסבר לעיל. כשראה שהצעקה חודרת ומזעזעת את הציבור ועלולה להביא לעצבות, הנחה אותם לצעוק בניגון.

צעקת 'עד מתי' נועדה גם כלפי שמים וגם כלפי החסידים. כשיתה אתה תוקף הרבי את מי שמנחמים את עצמם בעלייה מיוחדת של מדרגות שאפשר להשיג בזמן גלות. הוא רואה בדברי הכתוב "ובגויים ההם לא תרגיע"³² לא רק היאור מצב, אלא גם הוראה לכל יהודי לא להיות רגוע בגלות, ולצעוק 'עד מתי', כדי לבטא את חוסר הנחת האמיתית של יהודי בגלות. אכן, בעיה מרכזית שהרבי התמודד איתה היא הרגשת הנחת של יהודים באר"ב, שהיא כהגדרתו 'מלכות של הסדר'. יתירה מזו – חסידיו חששו שתהיה בקריאה כזו חוסר נאמנות למדינה שבה הם חיים ולחוקיה, אם יאמרו שאינם שייכים אליה. לכן הרבי מדגיש שוב ושוב שכל יהודי נחשב יליד ארץ-ישראל, ולא מקום אחר. הרבי נשאל איך חידש סוג כזה של אמירה-צעקה? וענה שלא חידש, אלא כל התנ"ך מלא פסוקים כאלה המורים על מצב קשה שבו בני-ישראל אינם יכולים יותר לסבול את הגלות. הרבי רצה להוציא את חסידיו מהשגרה של אמירה חיצונית "אני מאמין בכיאת המשיח", ותבע שנושא זה יבער בהם ממש, לכן הנהיג אמירות אלה. הוא נתלה גם באילנות גדולים, כחמיו וכגדולי ישראל שכדורות עברו, שחישבו את זמן הקץ וכיוונוהו לימיהם, וטען שכיוון שאמרו הרי זו עובדה קיימת, ואיך ייתכן שאינה מתממשת? לכן צועקים 'עד מתי'.

את הדברים החריפים ביותר השמיע כשיתה שבה מביא מעשה שהיה. סמוך לסיום מלחמת העולם השנייה, רצה אחד הגדולים להצדיק את הדין על השואה באזני חמיו של הרבי מליובאוויטש האחרון, הרבי הריי"צ. תגובת הריי"צ הייתה, שלא מלמדים זכות על הקב"ה!

כדי למתן אמירה חריפה זו, הוסיף הרבי שכולם בוודאי יודעים שהקב"ה צדיק וישר הוא, ו"לך דומיה תהילה" וכו', ואף על פי כן לא מלמדים עליו זכות אלא דורשים את הגאולה, בייחוד עקב הצרות האיומות שבשואה.

הרבי מחדש כאן חלוקה חשובה ויסודית בין מה שיהודי יודע אודות צדק וטוב מצד הקב"ה, לבין התחושה הפשוטה והישרה שעליו להביע כשהוא פונה אליו. הידיעה – אמונה והצדקת הדין. הפנייה – תביעה וטענה!

הרבי החשיב מאוד צעקה זו וסבר שיש ביכולתה להשפיע, ובאתת השיחות אמר הרבי שחסידיו צועקים רק בגלל הציווי שלו, שכן אילו היו צועקים בכוונה אמיתית – היה משיח כבר בא!

כשמתבוננים כך בסוג זה של קריאות-שאלה, לא זו בלבד שאין בהן כפירה אלא שעל-ידן מקיימים את רצון ה', שרוצה שכן נרגיש וכך נפנה אליו. ואף הוא שואל כביכול על עצמו 'עד מתי'?